

दलित स्त्रियांची आत्मकथने

प्रा. डॉ. सुनील म. पवार,
ज. ए. इ. चे महिला महाविद्यालय,
स. वा. जोशी विद्यासंकुल,
डोंबिवली (पूर्व) – 421201.

दलित स्त्रियांची आत्मकथने या अभ्यास विषयाच्या अनुषंगाने प्रस्तुत निबंधात काही विचारसूत्रे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. येथे चरित्र, आत्मचरित्र, आत्मकथने या व्याख्यांचा इतिहास लक्षात घेतलेला नाही. सर्वसाधारणपणे अभ्यासकांना याची कल्पना आहे असे गृहित धरूनच हे विवेचन केले आहे. मराठी साहित्यात आत्मचरित्रे विपुल प्रमाणात आढळतात. त्यातील पुष्कळशी आत्मचरित्रे ही पुरुषांनी लिहिलेली आहेत. पुरुषाची आत्मचरित्रे ही त्यांच्या जीवनाशीच निगडीत आहे. लक्ष्मीबाई टिळक-‘स्मृतीचित्रे’, स्नेहलता प्रधान-‘स्नेहांकिता’, हंसा वाडकर – ‘सांगत्ये ऐका’ या स्त्रियांनी लिहिलेली ही काही आत्मचरित्रे वगळता स्त्री आत्मचरित्र ही अल्पच आहेत. या पार्श्वभूमीवर दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनात काही वेगळे करण्याचा प्रयत्न आहे. दलित स्त्रीचे पहिले आत्मकथन म्हणून प्रा.कुमुद पावडे यांच्या ‘अंतःस्फोट’चा उल्लेख करावा लागेल. तर आत्मचरित्रातील या दशकातील शेवटचे आत्मचरित्र म्हणून शांताबाई कांबळे यांचे ‘माज्या जल्माची चित्तरकथा’ याचा उल्लेख करता येईल.

दलित साहित्यात आंबेडकरवादाची प्रेरणा आहे. आंबेडकरांच्या मते समाजवाद्यांना अपेक्षित असणारी आर्थिक क्रांती सामाजिक सुधारणांविना होणे शक्यच नव्हते. कारण सामाजिक वागणूकीत समानतेची खात्री नसेल तर असे लोक क्रांती कशासाठी करतील? हिंदू समाजात समानतेच्या आड येणारा राक्षस म्हणजे जातीव्यवस्था. ती नष्ट केल्याखेरीज आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणा होणे शक्य नाही असे आंबेडकरांना वाटे. दलित समाजातही बहिष्कृत करण्याची प्रथा आजही अस्तित्वात आहे. जातीव्यवस्था ही समानसंधी नाकारणारी आहे. समानसंधी ही ठराविक लोकांची मक्तेदारी ठरल्यामुळे ही जातीव्यवस्था मोडणे हाच खरा मार्ग आहे असे ते मानतात. दलित आत्मचरित्रांचा वापर हा समाजशास्त्राचे साधन म्हणून केला तर दलित हा समाजाकडून कसा भरडून निघतो आहे याची जाणीव होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतर, राजकीय, सामाजिक परिवर्तनवादी

वैचारीक संघर्षातून प्रेरणा घेऊनच दलित साहित्य उदयास आले. दलित साहित्याची प्रकृती आशयनिष्ठ आहे. आत्मकथन हा दलित जाणीवेतील वास्तव अनुभूतीचा वेधक आविष्कार आहे. त्यामुळे त्यात अभिव्यक्तीचे तंत्र सौंदर्य अभावानेच आढळते.

दलित आत्मकथने हा सामाजिक आविष्कार आहे. मराठी साहित्यात त्यांनी मोलाची भर टाकून मराठी साहित्य जागतिक पातळीवर नेले. दलित आत्मचरित्रांची लाट मराठी साहित्यात आली किंवा दलित आत्मचरित्रांना पांढरपेशा समाजाच्या शिष्ट साहित्यात स्थान मिळालं ते 1978 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या दया पवारांच्या 'बलुतं' या आत्मचरित्रापासून. बलुतं हे केवळ दलित समाजाचे चित्र रेखाटणारे आत्मचरित्र नाही. दलित चळवळीचा, आंबेडकरांच्या विचारांचा एक विस्तृत कालाचा आढावाही यात घेतलेला नाही. तर बलुतं हे दगडू पवार या एका दलित संवेदनशील पण एकाकी मनांच स्वगत आहे. त्याच वेळी – 'उपरा' – लक्ष्मण माने, 'तराळ-अंतराळ' – शंकरराव खरात, 'काट्यावरची पोट' – उत्तम बंडू तुपे, 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' – माधव कोंडविलकर, 'आठवणींचे पक्षी' – प्र. ई. सोनकांबळे इ. दलित लेखकांनी आपली आत्मकथने लिहिली.

पुरुषांनी लिहिलेल्या आत्मकथनात जातीय विषमतेचे चटके, दारिद्र्य, शिक्षणासाठी त्यांना करावा लागणारा संघर्ष, सवर्णांनी त्यांना केलेली मदत, रुढी-परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा व स्वसमाजाचे चित्रण, आई व क्वचित पत्नीची आलेली चित्रणे फारशी प्रभावीपणे व्यक्त झालेले नाही. कारण दलित स्त्री जातीयव्यवस्था व पुरुषांचे वर्चस्व या दुहेरी चक्रात अडकलेली आहे. पुरुषांच्या आत्मकथनात येणारे स्त्री चित्रण जातीय व्यवस्थेच्या व उच्चवर्णियांच्या अन्याय, अत्याचाराला बळी ठरलेल्या स्त्रीचे आहे. मात्र दलित पुरुषांकडून व दलित समाजाकडून झालेले दलित स्त्रियांचे शोषण याचे फारसे चित्रण पुरुषांच्या आत्मकथनात येत नाही. ते मात्र दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनात येते.

एका दलित स्त्रीचे आत्मकथन हे एका स्त्रीचे नसून सर्व स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व करणारे आहे. या आत्मकथनात स्त्रीचे येणारे चित्रण हे जातीय व्यवस्थेच्या व उच्चवर्णियांच्या अन्याय, अत्याचाराला बळी ठरलेल्या स्त्रीचे चित्रण आहे. तसेच दलित पुरुषांकडून व दलित समाजाकडून होणारे स्त्रीचे शोषणही येथे येते. स्व कुटुंबातील दैन्य, दारिद्र्य व उच्चभ्रू समाजाकडून करून घेतली जाणारी मानसिक गुलामगिरी हे दलित आत्मकथनाचे प्रमुख अंग ठरते. अशा प्रकारचे चित्रण मराठीतील दलितेतर स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रात येत नाही. दलित आत्मकथनात दलित स्त्री एक स्त्री म्हणून कशी जगली? या भीषण वास्तवातून या स्त्रिया कशा उभ्या राहिल्या? आता आपण

याचा विचार करू.

- 1) **प्रा.कुमुद पावडे – 'अंतःस्फोट'** या आत्मकथनात एकूण 9 प्रकरणे आहेत. या प्रकरणांना शीर्षके आहेत. यातून विषयाचे मर्म सूचीत व्हावे असा प्रयत्न आहे. त्यांनी स्त्रीच्या पारंपरिक मताला छेदण्याचा प्रयत्न केला आहे. तीच्या हयातीत येणाऱ्या मरणाला त्यांचा विरोध, अंधश्रद्धांच्या जळमटांचा विरोध करतोच परंतु भूमिकेचा तो आग्रह धरतो. अंतःस्फोट हे रुढ अर्थाने आत्मकथन नसून ते वेगवेगळ्या निमित्ताने त्यांच्या मनाचा आविष्कार वक्तवणारे लेखन आहे. अस्वस्थ करणाऱ्या अनुभवावरचे लेखन असल्यामुळे त्यांच्या मनातील भाव त्या प्रखरपणे व्यक्त करतात. जसे अंतःस्फोट या संग्रहातील पहिला लेख "आणि सावित्रीव्रताची अशा रीतीने सांगता होते." हा आहे. सावित्रीव्रताची आख्यायिका आणि ते करण्याची रुढ परंपरा कशी चुकीची, भ्रामक व फोल आहे हे या लेखाच्या मायाबाईच्या उदाहरणातून साधार पटवून देते. या लेखातून लेखिका स्त्री मुक्तीच्या दिशेने विचार करते. वटसावित्रीसारखे व्रत करून स्त्रीला खरे सुख लाभणार नाही. तिने अशा पारंपरिक रुढींच्या बंधनातून मुक्त झाले पाहिजे असे लेखिकेला वाटते.
- 2) **बेबीताई कांबळे – 'जिणं आमचं'** या आत्मकथनात एकूण 11 प्रकरणे आहेत. या आत्मकथनात कालानुक्रम नाही. याचा प्रारंभ जरी जन्म, बालपण या मजकुरापासून होत असला तरी पुढे कालाक्रमानुसार तपशील येत नाही. लेखिकेने स्वतःच्या चरित्रावर भर न देता समाजदर्शनावरच जास्त भर दिल्याचे दिसून येते. त्यामुळे हे लेखन समाजशास्त्रीयदृष्ट्या महत्वाचे ठरते. त्याचा आंबेडकरी विचारांवर उघडपणे बोलबाला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांदल लिहिताना बेबीताई कांबळेच्या भाषेची सहजता त्यामुळे कमी होऊन त्यातून प्रबोधनाचा सूर उमटतांना आढळून येतो. त्यामुळे या साहित्यकृतीचा कलात्मक तोल बिघडून त्यातील लालित्य कमी होते. 'जिणं आमचं' ह्या बेबीताई कांबळेच्या आत्मकथनामध्ये दलित जीवनाचा आलेख चितारला आहे. त्यांच्या आत्मकथनात महार-मांग समाजातील लोकांना उच्चभ्रू समाजाकडून मिळणारी वागणूक ही किती अपमानास्पद होती याचे वर्णन येते. त्यांच्या लेखनात त्यांची स्वतःच्या आत्मकथनापेक्षा समाजजीवन दर्शविण्याचा कसा प्रयत्न केला आहे हे दिसून येते. त्याचा भाषिकसूर हा प्रबोधनाचा असल्याचा जाणवतो. 'जिणं आमचं' या शीर्षकातून आमचं जगणं हा अर्थ सूचित होतो. आमचं या शब्दातून

सामूहिकता प्रकट होते. यावरून ही दलित स्त्री सर्व दलित स्त्रियांच्या दुःखाचे, दारिद्र्याचे, मानसिक गुलामगिरीचे प्रतिनिधीत्व करते असे जाणवते. आमच्या जगण्याला येथील विषमतावादी मूल्यव्यवस्था जबाबदार कशी आहे याची तक्रार करतात. पण ह्या तक्रार करण्यामागे त्यांची भावनिक तळमळ आपल्याला जाणवते. या सर्व गोष्टींमुळे या आत्मकथनाला समर्पकता लाभली आहे.

- 3) 'मला उदध्वस्त व्हायचंय' हे मल्लिका अमरशेख यांचे आत्मचरित्र असून बालपण ते लग्न होऊन एका मुलाची आई होऊन वेगळे राहण्यापर्यंतचे चित्रण यात आले आहे. मल्लिका ही शाहिर अमरशेख यांची मुलगी बालपणापासून हुषार, नृत्य, गायन या कला अंगी असणारी, बालपणीच्या नेहमीच्या सतावणाऱ्या आजारातून उद्भवलेला एकलकोंडेपणा, एकटेपणा यातून तिला दुःखाची चाहूल लागते. जणू काही हे दुःख भविष्यातील वैवाहिक जीवनाची नांदी ठरते. 'मला उदध्वस्त व्हायचंय' या आत्मचरित्रात मल्लिका अमरशेख ही आक्रमक, संघर्षशील, स्वतः जगणारी अशी जाणवते. स्त्री म्हणून स्वतंत्र व्यक्तीमत्वाच्या दृष्टीने तिची वाटचाल सुरु आहे. ती दुःखी आहे. परंतु तेवढीच ती खंबीर आहे. पत्नी व आई या भूमिकांतून वावरताना तिला दुःख, अगतिकता येते. परंतु ती परिस्थितीला शरण जात नाही तर परिस्थितीवर मात करते. ती असहाय्य अबला नसून परिस्थितीला टक्कर देणारी निर्भिड, बाणेदार सबला आहे. 'मला उदध्वस्त व्हायचंय' या शीर्षकातूनच एक स्त्री आयुष्यातून तिला आलेल्या दुःखामुळे कशी उदध्वस्त होते याची जाणीव होते. यामध्ये पूर्ण आयुष्यातून ती कशी उदध्वस्त होते याचे मल्लिका अमरशेख यांनी काही हातचे न राखता जसे दुःख वाट्याला आले तसे भोगले यातून साकारले आहे. तिच्या मनात येणारे विचार हे स्वतंत्र व्यक्तीमत्वाचा प्रत्यय आणून देतात. "नवऱ्यापेक्षा बायकोचे स्वतंत्र अस्तित्व असते, असणारच ते कुणी का स्विकारत नाही." या प्रश्नावरून तिच्या स्वतंत्र व्यक्तीमत्वाची साक्ष पटते. मल्लिका अमरशेखचे हे प्रश्न तिच्यात असलेल्या सत्वशील व्यक्तीमत्वाची जाणीव करून देतात. 'मला उदध्वस्त व्हायचंय' या आत्मचरित्रातून मल्लिका अमरशेख ही संघर्षशील, आक्रमक व स्वतः जगू पाहणारी स्त्री म्हणून नजरेस येते.
- 4) शांताबाई कांबळे यांच्या 'माज्या जल्माची चित्तरकथा' हे दलित वाङ्मय प्रवाहातील व आत्मवाङ्मय प्रकारातील एका दलित महिलेचे आत्मचरित्र आहे. माज्या जल्माची चित्तरकथा या आत्मचरित्राचे निवेदन प्रांजळ स्वरूपाचे आहे. प्रामाणिकपणा व पारदर्शित्व या दोन

गुणांमुळे ते प्रवाही व ओघवते ठरले आहे. शांताबाई कांबळे त्यामध्ये कुठेही तक्रार करीत नाही. जगले तसे लिहिले असा त्यांचा दृष्टीकोन असतो. या आत्मचरित्रात कालानुक्रम आहे. बालपण, शिक्षण, नोकरी, संसार अशा क्रमाने ते उलगडत जाते. 'माज्या जल्माची चित्तरकथा' मधील लेखिकेचे वडील, आई, पती कृष्णाजी कांबळे यांच्याविषयी लेखिका सर्व प्रसंगात आत्मियतेने लिहितात. हे आत्मचरित्र म्हणजे शांताबाईची कहाणी आहे. शांताबाई कांबळे जरी शिक्षिका असल्या तरी सर्वसाधारण शिक्षिका म्हणून पाहण्यापेक्षा एक दलित महिला शिक्षिका म्हणून समाज त्यांच्याकडे पाहतो. अस्पृश्यतेमुळे झालेल्या मानहानीबाबत त्यांनी निवेदनात कुठेही तक्रार केल्याचे जाणवत नाही. तटस्थ चित्रण व तटस्थ चित्रमय शैली यामुळे निवेदनाला प्रसन्नता लाभली आहे. दलित स्त्रियांच्या आत्मकथांची शीर्षके वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. या शीर्षकातून सूचकता दर्शविली आहे. 'माज्या जल्माची चित्तरकथा' हे शीर्षक बोलीभाषेत आहे. ते आशयाकडे निर्देश करणारे आहे. या दृष्टीने 'माज्या जल्माची चित्तरकथा' असे शीर्षक दिसते. प्रमाणभाषेतील या शीर्षकामुळे गफलत होण्याची शक्यता दिसते. माझ्या जन्माची एकूण अवस्था चित्रकथेचा असा संभ्रम करणारा अर्थ व्यक्त होतो. अर्थातच तो चुकीचा ठरेल असे जाणवते. जल्माची या ठिकाणी जन्म नसून आयुष्य असा अर्थ होईल. जन्म ही घटना आहे. तर आयुष्य ही विस्तृतकथा आहे. आत्मचरित्रातील प्रसंगाची वैचित्र्यपूर्णता लक्षात घेतली तर चित्तर या शब्दाची गुणवत्ता लक्षात येईल.

मराठी वाङ्मयात कथा, कादंबरी, कविता, नाटक हे चार जरी प्रमुख प्रकार मानले गेले असले तरी आज घडीला मराठी वाङ्मयात चरित्र व आत्मचरित्र हे दोन्ही साहित्य प्रकार देखील तितकेच महत्त्वाचे मानले जातात. या दोन्ही वाङ्मय प्रकारांमध्ये जवळजवळ 150 वर्षांपासून सातत्याने लेखन होऊ लागल्याचे आपणांस दिसून येते. चरित्र हा वाङ्मय प्रकार जितकी प्रगती करतो. तितकीच प्रगती आत्मचरित्रात झाल्याचे आपल्याला आढळून येत नाही. परंतु गेल्या काही दशकात काही दलित आत्मचरित्रे लिहिली गेल्याचे दिसून येते. त्यामधील स्त्री लेखिकांचा सहभाग ही विशेष उल्लेखनीय बाब आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. अंतःस्फोट : प्रा.कुमुद पावडे
2. जिणं आमचं : बेबीताई कांबळे
3. मला उदध्वस्त व्हायचंय : मल्लिका अमरशेख
4. माज्या जल्माची चित्तरकथा : शांताबाई कांबळे
5. बलुतं : दया पवार
6. दलित आत्मकथने : गंगाधर पानतावणे

